

ДЖОРДЖ КЕПЪЛ

/ 1829 /

Джордж Томас Кепъл, шести граф на Албемарл, е роден на 13 юни 1799 г. Завършил средното си образование в Уестминстърското училище, той е обявен от директора като негоден за по-нататъшно обучение и оттогава започва неговата бавна и дълга военна кариера (на 75-годишна възраст е произведен най-сетне в чин генерал).

С постъпването си на военна служба е изпратен в Белгия и участва в битката при Ватерлоо, след което се отправя към Париж. Заедно със своята част е изпращан в различни краища на света, като между другото служи и на Йонийските острови. През 1821 г., вече като лейтенант, заминава за Индия. През 1823 г. на път за родината минава през Баку, Астрахан, Москва и Санкт Петербург — маршрут, който по това време не е минаван често. Впечатленията от това пътуване той публикува през 1825 г. в двутомния си „Разказ за пътуването от Индия до Англия“, който се ползува с голям успех.

През 1829 г. Кепъл решава да посети театъра на военните действия между Русия и Турция. В резултат от наблюденията му излизат двутомните интересни записки *Narrative of a Journey across the Balkan, by the Two Passes of Selimno and Pravadi; also of a Visit to Azani, and other Newly Discovered Ruins in Asia Minor, in the Years 1829—1830. By Major, the Honble George Keppel*. London, 1831.

През 1829 г. Кепъл решава да посети театъра на военните действия между член на Парламента от страна на вигите. Освен споменатите пътеписи той е автор на спомени „Петдесет години от моя живот“ (1876). Кепъл умира в дълбока старост през 1891 г.

По-долу се публикуват откъси от пътуването му през Балкана през 1829 г. (Цит. съч., т. I, 284—346; т. II, 1—37).

НБКМ: 32271

ОПИСАНИЕ НА ПЪТУВАНЕ ПРЕЗ БАЛКАНА В ГОДИНИТЕ 1829—1830

1 ноември. Четири часа след като напуснахме Одрин, стигнахме до село Аукваг¹, някога населявано от турци и българи. Се-

га повечето от къщите бяха в развалини, изоставени от обитателите си.

Разгледахме в покрайнините на това село няколко големи насипа, наподобяващи древни тимули или гробни могили. Подобни маркировки в тази страна обикновено бележат мястото на турския лагер; върху тези възвишения те поставят своите знамена и конските опашки на нашите. Тук през 1828 г. е лагерувала турската армия, предвождана от великия везир. Насипите освен това имат и по-полезно предназначение: те се използват по време на дълбоки снегове като ориентировка на пътника в покрайнините на селото. За тази цел турците поставят стража върху тях по време на зимните месеци.

Малко по-късно към нас се присъедини един руски офицер, интендант на подразделение от войската, която срещнахме по пътя. Щом ни наближи, той се обърна към нас на родния си език и ни заля с поток от думи. Напразно изчерпахме оскъдния си запас от руски думи, за да обясним, че не разбираме езика. Това само разпали красноречието му. Явно беше, че според него всички европейци говорят един и същи език. Не ни оставаше друго, освен да му отговаряме на английски и така си бърборехме, докато се разделихме.

На шестия час от Адрианопол ние стигнахме селото Jenijee², където останахме да вощуваме. Не ни очакваше нищо добро, защото селото беше почти изцяло разрушено. В една от малкото къщи с покрив имаше разложен конски труп, а друг се въргалаше на двора, но дори и да бяхме решили да отседнем тук, това беше невъзможно, защото там се бяха настанили руснаци, чието обоняние, изглежда, не се трогваше от вонята на мърша.

Това не беше единственото неприятно обстоятелство; нашият бърбив събеседник беше изпратен, за да осигури подслон на около 200 войници, и скачайки от седлото, той веднага се хвана за работата, придружаван от всички българи в околността. Мустафа също се запъти да търси квартира за нас; оказа се, че е по-добър от двамата, защото той успя да ни осигури подслон в къщата на кехаята (старейшината) на селото, който радостно ни прие като гости, които ще платят и му гарантират това за разлика от другите. Заехме стаята на жените, които той изгони, за да настани нас. Още едно доказателство за находчивостта на Мустафа: след като свали от мен шинела и еполетите, той ги окачи на един гвоздей до вратата, очаквайки, че те ще вдъхнат такава почт у християнските войници, каквато неговото (мюсюлманското) свещено знаме вдъхва на правоверните. Оказа се прав: няколко руснаци се опитаха да се настаният в нашето жилище, но военните ни отличия ги спряха и окупаторите последователно вдигнаха обсадата.

2 ноември. На зазоряване продължихме пътя си и навлязохме в една доста дива местност, обрасла с нискорасли дъбове, като тук и там се виждаха по-големи дървета. След три часа стигнахме до Buuk Derbent³, „големия проход“, или дефиле — така се

казва и самото село. Селото е много красиво. Разположено е в котловината между два хълма и къщите изцяло са скрити от дървета, предимно иглолистни. То се състои от смесено население — турци и българи. Тук видяхме няколко кавалерийски взвода с една артилерийска бригада.

Оттук нататък страната става все по-хубава, но не и по-култивирана. Хълмовете са гъсто обрасли с дървета и пътят от време на време минава през скали от пясъчник.

След три часа пристигнахме в село Kutchuck Derbent⁴, „малкия проход“. Думата дервент буквално означава „затворена врата“ и това обикновено турците наричат дефиле, но нито един от тези дервенти не заслужава името. От военна гледна точка единствено препятствие за войска може да бъде гора от дървета, през която много бързо може да се прокара път. От своя страна главният път и няколко успоредни на него пътища разсейват напълно илюзията за дефиле.

В Кючюк Дервент Мустафа ни закара в българска кръчма, където с мазнина, лук и яйца приготви нещо като омлет. Ние го оценихме високо, въпреки че беше отвратителен, тъй като бяхме много гладни.

Виното тук беше отвратително и искам да предупредя пътуващите през Румелия и България, че трябва да го избягват. То е младо и последствията за тези, които са го вкусили, са печални, както самите ние се убедихме по пътя.

Дъждът, от който с отчаяна надежда се бяхме отървали, се изля върху нас в Буюк Дервент и през целия ден дори за една минута не престана да ни тормози. В този вид, мокри, сякаш бяхме плували, а не яздили, стигнахме село Papasli⁵, където първата неприятна гледка, която привлече вниманието ни, беше група руснаци, заели най-хубавите къщи.

Папазли е разположено кокетно в долина, през която тече малка река. Само допреди няколко месеца е било обитавано, но сега от него бяха останали няколко жалки колиби. Турците го бяха плячкосали и разрушили, за да спестят тези усилия на руснаците.

Всички сѐла, които видяхме, имаха най-варварски вид, с колиби, разхвърляни без всякакъв ред. Те са отделени една от друга, а около всяка минава път. Обикновено са изградени от кирпич, и имат сламен покрив. По-мизерните жилища представляват няколко греди, около 10—11 стъпки дълги, вързани една за друга при върха и опиращи се в земята на 3—6 стъпки една от друга. Върху тях са закрепени дъбови клони.

Докато търсехме място за подслон, погледите ни се спираха върху покривите на къщите. Избрахме си един от тях, явно по-солиден от останалите. Къщата принадлежеше на българин и след половинчасово висене пред вратата, изложени на свирепата виелица, успяхме да се настаним.

До полунощ валя като из ведро. След това спря и започна да

вали сняг, провиращ се през всеки процепа на новопоставения сламен покрив, и ни накара останалата част от нощта да прекараме в напразно търсене на сухо място из колибата.

3 ноември. Напуснахме Папазли в осем и половина [ч.] сутринта, измръзнали и мрачни, защото трябваше да навлечем мокрите си дрехи. За наша радост задуха северен вятър и вчерашното отвратително време отстъпи на свежия бриз. Пътят ни минаваше през местност, обрасла с шубраци, представляваща равнина, тук-там осеяна с полегати хълмове.

На един час път от Папазли, от лявата ни страна, има малко село. Спуснахме се в обширна равнина, която се простира до Балкана. По средата един вълк изскочи и прекоси пътя ми. Последвах го на известно разстояние и видях, че застана неподвижно в близост до стадо овце.

Навлязохме в тлъста, лепкава земя, която последните дъждове бяха направили трудно проходима за коли и пълна с големи дупки. Поздравих се за това, че не последвах първоначалното си намерение да наема кола за пътуването ни. Задминахме един руски куриер в кибитка, теглена от три коня, който независимо от състоянието на земята успяваше да поддържа бърз тръс.

По крехки платформи от прогнили дъски, поставени напречно, прекосихме няколко потока, притоци на Тоопја. На два часа от Папазли зърнахме реката Тунджа; тя беше на около пет мили разстояние. Нейното течение е белязано от непрекъснатата гора от големи дървета, които покриват подножието на дълъг хълм, ограждащ равнината от запад.

Характерно за румелийския пейзаж е, че теченията на реките са маркирани с високи и огромни дървета, които растат по техните брегове, докато в безводните равнини и по хълмовете дърветата са закърнели. Този недостатък в развитието се дължи вероятно на липсата на влага през лятото. След пет часа и половина видяхме отляво Fundookli kieu⁶, или село Лешник, дълго и разпръснато по бреговете на реката.

След още час и половина спряхме за малко в село, разположено на върха на едно възвишение. То беше напълно обезлюдено. Единствените хора, които срещнахме тук, бяха един руски лавкаджия и двама войника.

В четири часа след обяд влязохме в Ianboli, голям, а някога и гъсто населен град. Жителите му били турци и българи, като първите някога са преобладавали. Сега обаче цялото турско население беше напуснало града. Повечето от магазините бяха затворени, а малкото, които работеха, бяха български. Джамииите бяха превърнати в складове за храна на руската армия.

Това място, както и повечето от останалите, където бяха отседнали руснаци, беше много нездравословно. Видяхме руско погребение: ковчегът, грубо скован от няколко дъски, беше без капак. Носеха го четирима души, а отпред вървеше български свещеник, който кадеше с тамян. Следвахме тялото до гробищата, къ-

дето многобройните пресни гробове говореха за висока смъртност.

Ямбол е разположен в плодородна равнина, по бреговете на река Тунджа, която тук прави големи завой и е пълноводна и бърза. Видяхме само два дървени моста, но може би имаше и повече. В центъра на града се издига голям часовник — гледка твърде необичайна за Турция.

Настанихме се в един хан, където имахме щастнето да наемем стая с чист, пръстен под, на който трябваше да прекараме нощта. В по-добри дни ханът е бил пълен с търговци, пренасящи стока между България и Румелия. Сега обаче той беше предоставен изцяло на нас.

4 ноември. Денят започна със силен мраз и след това изведнъж се заоблачи. Пресякохме реката и се разделихме с Тунджа. На срещуположния бряг, в един ъгъл, оформен от реката, се намираше един руски пост и две оръдия, поставени така, че да охраняват моста, по който по-късно минахме, както и да държат под обстрел равнината, близо до него.

Този ден пътят беше прекрасен. Вървяхме два часа през равна местност, след което започна леко изкачване. Земята е покрита с нискорасли дъбови дървета и ясен. След два часа и половина пресякохме един поток по мост, току-що ремонтиран или новопостроен и охраняван от поделение казаци. Отдясно видяхме малкото село Ienikieu⁷. Гората тук и през Балкана много ни напомняше планината Erping. Започнахме леко и постепенно изкачване и навлязохме в гора от огромни дървета. Излизайки от нея, навлязохме в обширна равнина.

Тук видяхме Балкана, оформящ северната граница на равнината. Видяхме го благодарение на не особено силния снеговалеж. Върховете на хълмовете, както и долината долу, бяха обвити в облаци, а склоновете бяха покрити със сняг, което създаваше илюзия за голяма височина. Бях силно впечатлен от труднодостъпността на тази прочута планинска верига — препятствие за всяка армия, която би трябвало да я премине. В подножието на планината има седем отделни възвишения, обли и покрити с лозя, които наподобяват острови сред океан. Закътан между тях, зърнахме изключително живописния град Селимно. Пресякохме няколко малки потока и продължихме известно време по пресъхналото корито на реката, която тук се смалява в планински поток.

След като през последните три дни бяхме вървели през пустош, беше приятно да видим признаци на живот и дейност. Равнината беше пълна със селяни, които пасяха стадата си или сечаха дърва, и многобройни каруци се движеха към града или излизаха от него.

Открихме един великолепен хан, където се настанихме в малка стая, в съседство с български търговци, привлечени тук от неделните пазари, които се организират в Сливен за търговия с дебели, груби, кафяви платове и татарски вълнени чорапи — едните приготвени от черна, а другите от бяла овча вълна. Тези стоки, както

и овцете и говедата, се разменят срещу стоки, които се произвеждат в крайбрежните градове и низините на Румелия. Виното е основен продукт на това място. Опитахме един много добър сорт, тазгодишна реколта.

Хановете в града са многобройни; всеки от тях има големи конюшни за керваните. Обикновено от двете страни на двора на хана има нещо като галерия с няколко малки стаи, отворени към него. Отдолу са складовете за стоки.

Доскоро населението се е състояло от 3000 турски и 2000 български семейства. Сега от всеки 8 дюкяна 7 са затворени, а собствениците им са избягали. Рядко срещаме някой турчин, докато се разхождахме из града. По време на разходката посетихме две джамии. В едната видяхме, че подовата настилка беше преобърната, орнаментите унищожени, прозорците избити, гробището преорано, а надгробните камъни — разбити. Другата не беше подлагана на чак такова насилие, но се виждаха купчини от всякакви мръсотии. Попитахме ханджията, или кръчмаря, който беше българин, на какво се дължи това. Според него това било работа на арнаутите, но според нас това беше по-скоро работа на самите българи, които се бяха възползували от отсъствието на съгражданите си — мохамедани, за да излеят многовековната си злоба.

Ханджията ни разказа, че преди да окупират града, руснаците претърпели поражение при Ямбол, но след като подсилили (войските си), те превзели града. След това настъпили към Сливен, където влезли без съпротива. В интерес на истината (трябва да отбележим), че руснаците дали два топовни изстрела и тогава командувачият паша моментално предал града и се оттеглил към Ески Загра.

В Сливен, който по-късно става главната квартира на руската армия, се беше разположила една дивизия. Гарнизонът се командуваше от генерал Монтрезор, за когото нашият приятел генерал Рейхтерн ни бе дал препоръчително писмо. Тъй като се страхувахме от забавяне, изпратихме писмото по Мустафа с подходящо извинение, че не го поднасяме собственоръчно.

Генералът се чувствуваше неразположен и тъй като не можеше лично да ни посети, изпрати адютанта си, един руски княз, когото познавахме от Одрин и който ни покани на чай. Той изяви желание да ни настани в по-добра квартира и освен това ни предложи да постави на наше разположение поделение казаци, които да ни придружават при преминаването на Балкана. Мустафа настояваше да приемем последното предложение, но като разбрахме, че пътят не е опасен, отклонихме любезната покана.

По пътя срещнахме конвой от 200 камили от Крим, карани от полудивите обитатели на този полуостров. Те превозваха припаси за руската армия.

5 ноември. Тъкмо се съмваше, когато отново възседнахме конете и се отправихме на северозток, като обхождахме планините

по малки, стръмни хълмове, добре обработени и засадени главно с лозя.

Междувременно слънцето изгря със своеобразното си величие и за известно време заля с тъмночервени багри планините подобно на картина, представяща изригването на Везувий.

След три мили езда отново навлязохме в планинска клисура. Тук Балканът се разпростира от север на изток и от юг на запад. Яздихме 3 мили в североизточна посока и след това на северозапад и североизток последователно, докато стигнем билото. Превалихме хълма, покрит с лозя от върха до подножието. Пътят, който беше павиран в началото на изкачването, беше в добро състояние и достатъчно широк и в най-тесните си части, за да могат да се разминат две каруци. Той е проходим за артилерия и за всякакъв вид превозно средство на колела. Пръстта, от която е направен и самият път, е пясъчник, примесен с глина. Когато се натроши на парчета, лесно се оформя в твърд материал, който отлично служи за пътна настилка.

Той не пропуска влага, тъй като не беше засегнат нито от дъжда, валил предишните 4—5 дни, нито от топящия се сняг. [Пътят] лесно може да се поправя, защото материалът за настилка е самата земя. По толкова удобен път може да мине всяка каруца. Това заключение е валидно не само за Балкана, но и за онези части от Румелия и България, през които бяхме минали. Оттук става ясно, че ако една армия възнамерява да прекоси Сливенския Балкан, не ѝ остава нищо друго, освен да изсече храстите, да ги изхвърли настрана, а колите от обозите ще оформят самия път. Това беше състоянието в тази част на Балкана, през която руската армия напредваше. Те отсичаха по няколко дървета и изравняваха земята. Количеството каруци, които придружаваха армията, е доказателство за това, какви незначителни трудности трябвало да преодолеят. Почти всеки офицер разполага с карета, генералите с по три или четири, а всяка рота — с каруца за военните котелки.

След като стигнахме върха на планината, продължихме по склона на хълма и започнахме постепенно да се спускаме. Срегнахме няколко каруци, теглени от биволи, на път за Сливен. Напредвахме в отлично темпо, когато Мустафа реши, че трябва да минем напъряко. Начело с него и багажа се спуснахме по най-стръмната част на хълма до подножието му с доста опасна и бърза скорост. Тук навлязохме в една красива долина, напоявана от рекичка, която прекосихме, след което излязохме на широк път, който вървеше покрай потока. Мустафа твърдеше, че този е пътят, който бяхме изоставили. Това обаче ни се струваше невъзможно, защото пътят беше останал отдысно, а този, на който сега се озовахме, беше точно в срещуположна посока. Приемайки по-вероятната от двете възможности, продължихме още около 2 мили, когато настъпи ново досадно объркване: тук пътят се разделяше на две части, еднакво удобни и очевидно водещи към целта ни —

единият продължаваше през равнината, а другият водеше през хълмовете. Една воденица, която доказваше, че наблизо има село, ни накара да поемем по долния, и както стана ясно, по дългия път.

Разнообразието от пътища разколеба впечатлението ни, че преминаването на Балкана е трудна работа. Предавам всичко това подробно, защото многото пътища и удобства правят планината лесно достъпна.

След около миля пристигнахме в българското село Vedgerah⁸, където спряхме да закусим. Селото е забележително красиво. Къщите са много спретнати. Всяка от тях е заградена от висока ограда от плет, наподобяваща укрепителните съоръжения за артилерията. Плетът е измазан, за да предпазва домашните птици от нападенията на вълци и други диви животни, с каквито е пълнонаоколо. Селяните — мъже и жени, изглеждат благи и трудолюбиви.

Бяхме изненадани да видим, че цялото мъжко население — от стареца до 10-годишното дете, бяха въоръжени с оръжие, затъкнато в поясите им, след като по турските закони на раята е забранено да носи оръжие. Казаха ни, че руснаците след молбите на българите да им се предостави възможност за защита срещу турците разрешили на населението да се въоръжи. Всички, ползуващи тази привилегия, били регистрирани срещу разписка и уверението, че или оръжието ще бъде върнато, или въоръжените българи ще постъпят на служба в руската армия. Някои бяха отклонили предложението от страх от възможни репресии, когато бъдат изложени на турското отмъщение. Излиза, че това ще да е била 4-хилядната българска армия, с която руснаците още в Одрин подмятаха, че трябва да се съобразяват.

Пътят от Жеравна до Казан⁹ минава през широка, извита долина, напоявана от рекичка, обрасла с дървета. Потокът е много плитък и с каменисто дъно. Пресякохме го няколко пъти този ден.

Два часа преди да стигнем Казан, минахме през живописното село Radesch¹⁰ с около 80 български семейства. На три мили от града срещнахме няколко българи на коне. Всеки от тях носеше по чифт пищови, ятаган, затъкнат в пояса, и пушка кремъклийка на гърба. По еполетите ми ме взеха за руски офицер, веднага свалиха калпаците и ме поздравиха най-учтиво на руски език.

Последната част от дневния ни преход изминахме между две стръмни планини. В долината долу течеше планински поток, който задвижваше няколко дарака.

Тези устройства главно се използват за приготвянето на гурби, кафяви вълнени платове, от които се правят абите. Град Казан представлява една дълга улица по склона на планината. В него има около 1000 къщи, главно български, и изнася значително количество дрехи, за които споменах по-горе.

В града се беше разположило малко казашко поделение, ко-

командувано от лейтенант, който дойде съгласно руските военни уста-
тави да се представи пред мен като пред по-висш офицер. Пре-
вещаваше му един българин, жител на града. Езикът на страната
е славянски, напълно разбираем за всеки руснак*.

Вечерта дълго разговаряхме с ханджията. Той горчиво се оп-
лака от кражбите на руснаците, които винаги показвали ревност
при разкриване на престъплението, но се отказвали при най-мал-
ката спънка с оправданието, че не могат да открият престъпника.
Въпреки това духът на неговите съграждани беше много припов-
дигнат от напредването на агресорите. Те бяха настроени изключо-
чително бунтовно и чакаха само сгоден случай, за да отхвърлят
турското иго. Самият ханджия обаче следвал съвета на баща си
да не показва открито радостта от успеха на руснаците, защото
те били временни гости. От друга страна, султанът нямало да
пропусне възможността да отмъсти на вероломните си поданици,
когато страната бъде опразнена от чуждите войски. Стопанинът ни
смяташе, че по-голямата част от населението ще последва русна-
ците в родината им.

Във всяко село проблемите на българите се решават от съ-
вет, в чийто състав влизат възрастни хора. Сега, в отсъствието на
турските власти, тези съвети на старейшините могат да бъдат
считани за нещо като временни правителства.

6 ноември. Преди да потеглим, отново ни посети лейтенан-
тът, командващ подразделението. Той изпрати един казак да ни
придружи до последния пост, който на миля от Казан контролира
един проход — достъпа до града от север. Видяхме малко укреп-
ление, с амбразури за 3—4 оръдия, издигнато от Сюлейман паша.
Позицията беше труднопревземаема, но уязвима от няколко страни.

Оттам навлязохме в местност, по-скоро хълмиста, отколкото
планинска, напомняща малко за Девоншир. Общо взето, там, къ-
дето хълмовете не са покрити с гори, земята е добре обработена.
По пасищата се виждаха стада и овчари. Селата изглеждат много
спретнати и чисти.

След три часа път стигнахме до хълм, по-висок от всички дру-
ги, които бяхме срещали досега. Попаднахме на малка отсечка
от разбит път. Той обаче лесно може да бъде поправен с пясъч-
ник, който всъщност е почвата на земята и от който е изграден
самият път. Дори в сегашното си състояние пътят беше проходим
за коли, което се виждаше от многобройните следи от колела.

В подножието на хълма, вляво от нас, видяхме красивото се-
ло Chutakh¹¹. То е отделено от пътя от красив планински поток,
като до него може да се стигне по два моста. Селото има около

* „Славянският език (или илирийският) в сравнение с всеки друг жив език се
говори в много повече страни днес. С изключение на няколко азиатски дър-
жави той преобладава в Далмация, Хърватско, Епир (Албания), Босна, Сърбия,
България, Русия, Полша, Бохемия и Силезия. Той няма нищо общо с турския
или унгарския език.“

200 къщи. Под него потокът пада като каскада и прави завой от няколко мили.

По време на пътуването бяхме много изненадани от начина на живот на българските селяни. Те имат твърде приличен вид, а къщите им отвътре и отвън са изключително чисти. Те се обличат добре и украшенията по жените говорят за спокойно и сносно съществуване.

Българите са хубав, здрав и трудолюбив народ. Те обработват земята, пасат стадата си, отглеждат добитък за продажба, предлагат на пазара масло, сирене и домашни птици, секат дърва в гората, които продават в по-големите градове. В Одрин и Пловдив те упражняват някои занаяти.

В повечето случаи българите са собственици на земята, която обработват. Част от нея те оставят за градини, лозя и ниви, а останалата част за пасища. Добитъкът им се състои от биволи, бели и черни овце, кози, пуйки и кокошки. Почти всеки селянин има собствена каруца. Сами строят къщите си, които са изградени от дърво и глина. Колкото едно семейство е по-голямо, толкова е по-заможено, защото работа може да се намери за всеки.

Те не консумират много месо. През октомври обикновено колят някоя крава, но това се счита за голям разкош. Ястията им са изключително хубави, особено специалния вид колбас, наречен суджук, и многото зеленчукови кебапи^{11а}. Обикновено ядат сирене, кисело мляко, яйца, салатата, приготвена от краставици, чушки, лук и чесън. По време на техните пости се препитават почти изцяло с боб и маслини.

Обикновено пият само вода, но не се отказват и от виното, и много рядко се лишават от него, освен на религиозни празници и особено на празника на св. Никола, техният патрон.

Селяните сами шият дрехите си. Основният материал е плат, изработен от вълната на широко разпространената черна овца. Жените и децата предат и тъкат, след което носят вълната в дракчийници за омекотяване.

От тези платове те правят сака, които покриват бедрата. Те са красиво избродирани от жените с черен гайтан. Жилетката, наречена сукар, също е изработена изцяло. Долната дреха се състои от потури (панталони), които са много широки до коляното и плътно стягат крака при глезена. Зиме и лете носят вълнени чорапи. Обувките им приличат на италиански сандали. Ризите им са памучни, а платът, от който са ушити, се тъче от жени, които украсяват ръкавите и яката с шарки, изработени с камтар в различен цвят. Всеки селянин носи на главата си шапка, която има кръгла форма и е направена от черна овча кожа.

Женската дреха е семпла, но живописна. В различните области на Балкана тя се променя незначително. Някои носят цилиндрични шапки, като арлекините, които покриват с кърпа, вързана под брадата. Роклята е от черен плат, с широка ивица, върху която са защити три ширита с различен цвят. Коланът около

кръста е широк, изработен красиво и хармонира с останалото облекло. В косите си втъкват многобройни монети, носят големи обици на ушите си и много пръстени по пръстите си. Китките на ръцете им са обкичени с гривни — стъклени или понякога от масивно сребро, които наподобяват изработените от лава неаполски гривни.

Българите се женят много млади, жените им са 12—13-годишни. В селата българското семейство живее в мир и съгласие, но в големите градове, като Одрин, хората се развеждат и по най-незначителен повод. Моля читателките да ме извинят, но най-често женската половина е тази, която предизвиква разтрогването на брака. Често явление е съпрузите да се развеждат 6 седмици след женитбата. Малко преди на пристигнем в Одрин, г-жа Дювелюз наела за слугиня една много красива млада жена. Момичето току-що се било омъжило за мъж, който ѝ обещал да ѝ купи фередже (нещо като було), но, добавила тя, „той се оказа бедняк и не можа да изпълни обещанието си. Ще се разведе, защото нямам никаква полза от съжителствването си с него.“

Гръцкото духовенство иска да премахне разводите, но се въздържа да се обяви открито срещу тях, опасявайки се да не би страните [т. е. мъжът и жената] да се потурчат. Нашият приятел, архиепископът на Одрин, беше зле настроен срещу тази практика и беше получил неотдавна ферман от Портата да изисква по-здрава линия на поведение от дамите в енорията си. Ако жената прегреша с чужд мъж, обикновено я затварят на остров Енос и рядко я осъждат на телесно наказание.

Предавам до известна степен впечатленията си от България в големи подробности, защото повечето от времето си прекарахме в тяхна компания, и то твърде приятна. Същевременно изпитвам силното желание да покажа какви са поданиците на Турската империя, които турците поради собствената си глупост могат да загубят.

След седем часа пристигнахме в Осман Базар¹² на 18 мили от Казан. Това е турски град с около 1000 къщи. Не спряхме там — градът изглеждаше почти безлюден. На срещуположната страна видяхме жени да носят дърва, а други да работят на полето.

Листата на дърветата бяха окапали и природата носеше отпечатъка на зимата. За разлика от южните склонове на Балкана, където от лятното слънце земята придобива кафяв оттенък и есенните дъждове допринасят за свежата зеленина на тревата, тук студеният северен вятър и ранните студове попарват зелените клонки. Последните поради хладния климат разцъфтяват пролет и лете.

Навлязохме в дъбова гора и след като я преминахме, попаднахме в добре обработена земя, която ни напомняше Англия.

Наблизо видяхме едно турско момче, което работеше. То едва ни беше забелязало, когато побягна, обзето от непреодолим

ужас, очевидно вземайки ни за руснаци, и се скри в гората, от която току-що бяхме излезли.

Рядкост е да видиш турчин на юг от Балкана, докато в тази част трудно може да се види българин. Минахме покрай няколко християнски села, но те бяха почти обезлюдени, жителите им били прокудени от мохамеданските им съседи.

На един час път от Осман Базар минахме покрай две малки села, и двете от лявата ни страна. В четири часа навлязохме в долина, в която е разположено село Derbent¹³.

То е наречено така поради разположението си — на входа на планинската клисура, през която минава пътят за Шумла. Думата „дербент“, както поясних по-рано, означава „затворена врата“ и в случая се сблъскахме с буквално покритие между думата и значението ѝ, защото едва-що бяхме влезли в селото, когато през пролуките на оградите видяхме жените да се скриват в къщите си, като залостват вратите. Напрасно обяснявахме пред затворените врати, че сме изнурени пътници, но обитателките на къщите бяха глухи за нашите страдания и на молбите ни да ни подслонят отговаряха с турското отрицание „йок“, произнесено в цяла гама от женска интонация.

Слънцето залязваше бързо, конете бяха твърде изтощени, за да продължат, нямаше храна, а хапещият студ настъпваше. Очакваше ни ношуване в планината в това сурово време. В отчаянието си бяхме се отказали от всякаква надежда да намерим подслон за през нощта, когато един воденичар, в околността на града, се смили да ни приеме. С голямо облекчение се намерихме под закрилата на покрив.

Посрещането, което получихме в Дербент, не бива да се счита за пример на турското негостоприемство; то беше по-скоро изключение от общото правило. Истината е, че тази област е по-словична със своите свирепи, диви и негостоприемни обитатели.

Преди няколко години Мустафа пътувал в компанията на няколко турци и в една зловеща нощ достигнал село Sağarounhar¹⁴. На гостоприемството, което потърсили, им отговорили с изстрели. По тъмно пътешествениците намерили една необитаема къща, принадлежаща на онези, които им бяха отказали прием. Пропъззели в нея и останали там до разсъмване. След това отново възседнали конете си, но преди това подпалили и изгорили до основи нощното си убежище.

Вечерта стаята ни се изпълни със селяни, които се радваха да ни видят във всяка къща, освен тяхната собствена. Всичките бяха възрастни хора, по-младите хора бяха изпратени в армията.

Сред посетителите ни беше един събирач на данъци от Шумла, дошъл да събере данъците на селото. Той беше огромен турчин, въоръжен до зъби, и притежаваше изключително страшни мусташи. Смешно беше да се гледа надменността и самоувереността, с които този „господин Пророк“ поучаваше околните, и уважение-

то и стеснителността, с които скромните и покорни слушатели се отнасяха към него.

Той ни разказа, че няколко отдавна един турчин от *Jumah* (селото, през което бяхме минали сутринта) отишъл в *Oogya Juah*¹⁵. В себе си носел 60 000 пиастри, с които трябвало да купи тютюн. Казашкият офицер, когото бяхме срещнали в Котел, му дал за водач един българин. Близо до *Ferdich*¹⁶ обаче водачът изоставил спътника си. Последният решил да се обърне за помощ към българина — старейшина на селото, и селяните го упътили къде да го търси. Турчинът тръгнал в тази посока и веднага щом пристигнал, той бил ограден, ограбен и убит от една банда, която го дебнела в засада. Тази случка говори за последствията от насъскването на едни поданици срещу други.

От моите разпитвания тук и в други турски села в България разбрах, че мохамеданите изпитват същата омраза към правителството си, както и техните сънародници в Одрин. Омразата им се засилва от търговските връзки, поддържани между тях и татарите от Крим, някога техни подчинени и все още изповядващи тяхната религия. От търговията с татарите им става ясно, че има и такива мохамедани, които трупат големи състояния, чиято собственост е уважавана и на които е разрешено да упражняват свободно занаята си.

7 ноември. Утринта беше свежа и мразовита и ние напуснахме селото един час преди зазоряване. Минахме между две успоредни планини и навлязохме в клисурата, която е дала името на селото.

Пътят беше тесен, минаващ по ръба на една бездна, и бледата светлина на звездите едва предотвратяваше пропадането ни в нея.

На зазоряване напуснахме прохода, дълъг две мили, и навлязохме в равнина, тук-там осеяна с хълмове и оградена от три страни с планини, оформящи нещо като амфитеатър с диаметър 16 мили.

Тъй като земята беше съвършено равна, питахме се кога ли ще пресечем най-сетне Балкана. Затова и изненадата ни беше голяма, когато разбрахме, че вече сме пресекли тази прочута планинска верига.

Минахме през *Juma*¹⁷, град с около 4000 жители. Не спряхме тук, а продължихме до възвишенията, които ограждат равнината, заобикаляща града от изток, и които се издигат над *Шумла* от север и запад.

На известно разстояние едно от друго видяхме 5 села — 2 турски и 3 български. Християнските къщи обикновено са поспретнати. Мохамеданските къщи могат да се познаят обикновено по двете сгради в един двор: едната за стопанина, а другата за жените от семейството.

Земята е много плодородна и при добро стопанисване може да дава богата реколта. Но и тук, както навсякъде в Турция,

геният на лошото управление преобладава. Гробищата и пустеещите земи говорят, че някога тук е имало население.

Минахме през няколко села, изравнени със земята от управителя на Шумла през размирното управление на султан Селим. Някои от развалините носеха следи от по-скорошно опустошение. Войната с чуждия враг беше довършила това, което междуособиците бяха започнали. Разпуснатостта, която царя в турската и руската армия, е довършила картината на опустошението.

Изкачихме височините над Шумен по стръмен наклон. Те са отделени една от друга от дълбоки, отвесни дерета, обрасли с дървета. Последните са много стръмни и Мустафа, който винаги предпочиташе прекия път, ни докара, без да подозираме, до ръба на една бездна. За малко да се сгромолясаме в нея, ако конетите не притежаваха по-силен инстинкт за самосъхранение, отколкото ние.

С известни трудности стигнахме пътя и започнахме да се изкачваме по един тесен проход. Хълмовете около Шумла са покрити с бодливи храсти, които са много добро прикритие за лековъоръжена пехота, главно за турската войска, която се сражава с много по-голям успех, когато напада от засада. Върхът на прохода е увенчан от 5 турски окопа. Смятам тази позиция, както и всеки подход към планината, за непристъпна. Наоколо личаха следите от няколко лагера, изоставени поради преместването на командните пунктове в града.

Спускането по възвишенията ни отведе в Шумла. Влязохме в града, без да преминаваме през единствената порта, или пък да отговаряме на някакви въпроси.

В предградията видяхме около 400 войници, които имаха занятия по строева подготовка. Бях в униформа и веднага след като войниците ни забелязаха, забиха барабани и войската взе оръжие за почест. Ние обаче избягнахме поздрава, като свърнахме встрани. Явно ни бяха взели за руснаци, тъй като командувачият офицер дойде при нас и след като козирува, ни запита дали намираме строя за „хорошо“, което на руски означава „добър“.

Улиците бяха пълни с войска и конетите с големи трудности сиз пробиваха път през тълпата. Войниците не ни досаждаха с друго, освен че надаваха неприлични крясъци и викаха „московци“, колкото им глас държи.

Многото войска даваше да се разбере, че няма да намерим лесно подслон. Носехме препоръчително писмо от господин Дювельюз¹⁸ до г-н Хагерман, германец от ХанOVER и лекар на служба в турската армия. На пазара срещнахме един от гавазите на великия везир, който се оказа познат на Мустафа. Той го попита за г-н Хагерман.

„От каква народност е той?“ — попита гавазинът.

„Той е немец“ — отговори Мустафа.

„Гяурин или мюсюлманин?“

„Гяурин.“

„Аха! Сещам се! Някога е бил неверник, но сега е правоверен. Той е хаким башия (главен лекар) на господаря и се казва Махмуд ага. Елате с мен, ще ви заведе при него.“

Последвахме водача си по няколко криви улици. Накрая влязохме в един двор. Изкачвайки се по нещо като стълби, влязохме в една тъмна стая, претъпкана с турци. Тук видяхме един застаряващ мъж, с изпито лице, мътни сиви очи, червен нос, посивели мустаци, които закриваха устата му, а на лицето му беше изписано несдържано влечение към алкохол и други удоволствия. Беше облечен изцяло в турски дрехи и заобиколен от турски офицери, които димяха с чибуците си.

Веднага щом ни видя, той скочи от леглото със съвсем неориенталска пъргавина и попита гавазина какво ни води насам. Той му отговори, че сме дошли да просим гостоприемството му, на което той отвърна с многобройни турски ругатни срещу гавазина, добавяйки: „Разкарай тези приятели оттук, пезевенк! Нямам какво да им кажа!“ След това се обърна към нас на немско-френски език, като учтиво се извини, че не може да ни настане при себе си.

Г-н Дювелюз беше представил приятеля си като мек и добродушен човек. Личността, с която току-що се срещнахме, не отговаряше на описанието, въпреки че езиците, които говореше, и професията му съвпадаха с представата ни за него. Нямаше време да обсъждаме това противоречие, а и се лишавахме от единствения шанс да се настаним под покрив. Почти отчаяни, скитахме от хан на хан. Часовите, застанали пред всяка порта, отказваха да ни пуснат вътре. Накрая след дълго търсене открихме на пазара един порутен хан, в който отсядаха търговци. Настаниха ни в една от долните стаи, гледащи към леко наклонения двор. Нашето жилище представляваше квадрат по 8 стъпки страната, а височината 6 стъпки. Разположено беше под нивото на двора и толкова влажно, че направо газехме в кал. Рогозка, изцяло прогнила, служеше за изолация срещу влагата. Черчевето на прозореца беше сковано от няколко кола, а кепенци въобще нямаше. Между надупчената врата и касата зееше пролука, широка няколко инча. Огнище въобще нямаше, а времето бе толкова мрачно и студът толкова силен, колкото може да бъде в един ноемврийски ден. Хапещият мраз въпреки влажния въздух предвещаваше силен снеговалеж, който много скоро изпитахме на гърба си. Мустафа, сюрюджията и аз се чувствувахме толкова изтощени от болестта, че на никаква цена не можехме да продължим пътя си, дори и конете ни да бяха годни за това.

С такива измъчени ездачи нищо добро не очакваше животните, а и сюрюджията ни донесе неприятната вест, че е невъзможно да се намери овес за конете ни.

Все пак блесна лъч надежда, защото се оказа, че немският тренегат, с когото разговаряхме, не бил г-н Хагерман. Един човек ни предложи да ни заведе в квартирата на г-н Хагерман и ние

отново се качихме на конете и го последвахме. Намерихме доктора, но по всичко изглеждаше, че той е на смъртно легло. Целият гореше в треска и шепнеше, защото не можеше да говори. Не му липсваха учтивост и гостоприемство, за които ни бяха уверявали, дори в състоянието, в което го заварихме. Г-н Хагерман изпрати един слуга да ни заведе при негов приятел, който се оказа същият Махмуд ага, с когото разговаряхме сутринта. Този път бяхме приети по-учтиво, като ни каза, че щял да ни намери квартира. Върнахме се в хана и малко след това дойде слугата на г-н Хагерман, за да ни извести, че в къщата на господаря му е отделена стая за нас. Това беше радостна вест, защото бях сигурен, че нито Мустафа, нито пък аз щяхме да изкараме нощта в мизерния коптор, който напуснахме с такава радост.

На няколко ярда от хана видяхме осем или десет души, наредени в кръг. Приближихме се до мястото, за да разберем какво е привлякло вниманието им. Това беше обезглавен човешки труп. Шията беше силно наранена от няколко удара, нанесени вероятно преди самата екзекуция. В Константинопол отрязаната глава се слага винаги под мишницата на жертвата. Тук обаче тя бе оставена на шията. Трупът беше още топъл: обезглавяването следователно е било извършено само няколко минути преди ние да се появим. Хората изглеждаха толкова безразлични, сякаш нищо не беше се случило на пазара. Ханджията, когото бяхме изпратили за хляб, се върна, без дори да погледне трупа, въпреки че мина на няколко крачки от него и на отиване, и на връщане, а и не каза нищо по повод случилото се.

Причина за екзекуцията бил грабеж. Човекът бил заловен от войници на същия път, по който влязохме в Шумла. Възможно да е дебнел в засада, когато сме минали по него.

Човекът принадлежал към многобройна банда. Някои от тях били разстреляни от войниците, други обезглавени, а петима от тях изживели ужаса да бъдат набити на кол в Одрин. От хора, присъствували на тези екзекуции, научихме, че кучетата изгризали долните крайници на жертвите.

Човекът, чисто обезглавено тяло лежеше пред нас, беше турчин. Много рядко член на тази народност се отдава на разбойничество. Ако нещо такова все пак се случи, то може да се счита за голямо изключение. Екзекутираният се оказа арнаутин, албанец мохамеданин, войник от армията на шкодренския паша, и поради това — изключение от общото правило за турската почтеност. Все пак дори и за него можеше да се намери извинение. Войската, към която той се числеше, беше допринесла най-много за защитата на Шумла. След сключването на мира албанците като нередовни войски бяха демобилизирани и отпратени без никаква благодарност и без да получат нито грош. Обречени на крайна мизерия, много от тях се бяха присъединили към други недоволни войници, образувайки бандитски шайки. Последните

се отдаваха на отчаян грабеж, за да си набавят средства и да се завърнат по домовете си.

Кратката езда ни доведе до дома на г-н Хагерман. Тук благодарение на любезността на нашия домакин ни бе дадена мохамеданска вечеря, подправена с християнско вино — добър завършек на митарствата ни през деня, започнал толкова злокобно.

9 ноември. На сутринта намерихме домакиня си в значително по-добро състояние. Вчера той бе прекарал криза и животът му беше в опасност, но организмът му се бе преборил с болестта и сега можеше да твърдим, че е на път да оздравее.

Казахме му, че искаме да бъдем представени на великия везир. Той ни посъветва първо да се обадим на сеньор Михалаки, преводач на министъра. Ние се отправихме към него. Той беше типичен гръцки чиновник със своите характерни качества: празнота, надутост, интригантство, фантазьорство и лукавост. Той ни прие с израз на достолепно високомерие и ни запита какви препоръчителни писма можем да представим. Отговорихме, че други документи освен нашите паспорти нямаме. Тъй като не можа да проумее, че пътуваме за удоволствие, и то в такова размирно време и през такъв неблагоприятен сезон, ни взе за шпиони, явно изразявайки това свое убеждение. Вечерта ни извика и след внимателно преглеждане на паспортите ни каза, че великият везир ще ни приеме в 7 часа следващата сутрин.

10 ноември. В уречения час се отправихме да поднесем почитанията си на турския пръв министър. Неговата резиденция беше мръсна и порутена: тя се намираше в квадратен двор, натъпкан с оръдия, някои от които пленени от руснаците. Качихме се по стълбище, минахме през чакалня и без да се бавим нито миг, се озовахме пред Негово Височество.

Той се беше разположил на диван в ъгъла на една тъмна и гола стая. Носеше широка, надиплена дреха и стария турски тюрбан — шапка, към която се отнасят с голямо отвращение в Портата, тъй като се счита за символ на еничарите, към които Негово Височество очевидно изпитваше слабост.

Мехмед Решид паша бил сераскер на Румелия през 1825 г. и е избран неотдавна за велик везир. По рождение е грузинец и притежава всички характерни черти на своята раса — суровост, свирепост, но не и липса на мъжественост, големи очи, орлов нос и бели зъби. Изглеждаше на около 50 години и черната му брада беше започнала да посивява. Не изглеждаше раздражителен и грузинската му енергичност беше в противовес на турската флегматичност.

Веднага след като му се представихме, той ни покани да седнем. Приседнахме от дясната му страна, а лорд Дънло непосредствено до него. Драгоманът Михалаки застана на почтително разстояние — надменият чиновник се превърна в жалък роб. Ръцете му бяха свити, очите сведени и от веждите му се стичаше пот. С една дума, метаморфозата беше пълна.

Лорд Дънло беше облечен по европейски, а аз носех униформата си. Везирът каза няколко вежливи думи на моя приятел, след което внезапно изостави цивилното синьо палто, за да се обърне към червения мундир. Предавам по-долу разговора ни, като заявявам, че отговорите ми на въпросите на Негово Височество целяха да разсеят очевидно натрапеното впечатление, че сме шпиони. Той започна разговора по следния начин:

— Говорите ли турски език?

— Нито дума.

— Какъв чин имате?

— Майор.

— Воювали ли сте?

— Да.

— Срещу кого?

— Срещу французите.

— Къде някога сте виждали руски войници?

— Във Франция, Русия и Турция.

— Наподобява ли вашата военна тактика на тяхната?

— Да — във всички главни пунктове.

— Каква е разликата между двете?

— Смятам нашата за превъзхождаща. Ние усвоихме марша в по-широка линия, отколкото руснаците. Те се подреждат в три редици, докато ние, настъпвайки в две, можем да заемем по-широк фронт срещу врага.

— Защо и те не настъпват в две редици?

— Не се наемам да отговоря. Може би това се дължи на факта, че прекалено многото руски офицери не произхождат от толкова знатна част на обществото, както е у нас, в Англия. Изглежда, това е причината да не си вършат работата, както трябва. В моята страна и младши лейтенант сред подчинените си държи на своята чест и отговорност така, както и самият генерал. В руската армия такова нещо няма. Там и най-висшият офицер може да бъде разжалван в редник и дори може да бъде наказан с бой от по-старшия началник.

— По какво друго се различава вашата военна тактика от руската?

— Въвели сме нов военен строй, при който за разлика от руснаците, вместо да се престрояваме от фланговете към центъра, ние правим обратното. Това ни осигурява бързина, главната цел на всички военни маневри.

— Демонстрирайте ми някои от тях — каза везирът, което ме стресна, защото дълго време бях отсъствувал от строя. Не можех обаче да откажа и държейки да разсея съмненията му, се хванах на работа.

Строевата маневра, на която се спрях, представляваше централно нападение на двойна колона. В нея, разбира се, нямаше нищо изключително — просто това беше първото нещо, което ми хрумна.

— Какви преимущества дава такава маневра? — беше следващият уместен въпрос на везира.

— В планинска страна като Турция тя може да бъде прилагана при преход през дефиле и е удобна, защото дава възможност за бързо престорояване в линия.

Бях застанал от дясната му страна, малко пред лорд Дънло, и продължавах бавно да обяснявам.

— Приближете се — каза Негово Височество. Подчиних се и се спрях, когато коленете ни се опряха едно в друго. Така без никаква предварителна подготовка се озовах очи в очи с него — със страшния първи министър на Турция, на когото давах урок по елементарна строева подготовка.

Едва-що бях се престроил във взводна колона, помагайки си с ръце, когато везирът, забелязвайки, че съм затруднен, ми подаде броеницата си, за да мога по-добре да покажа маневрата.

Това ми помогна много и успях да завърша успешно цялата демонстрация. Везирът, струва ми се, започна да разбира смисъла на упражненията, след като два пъти му обясних какво имам предвид.

Единственият присъстващ беше Михалаки — преводачът. Везирът плесна с ръце и стаята тутакси се изпълни с миралаи и бинбашии (генерали и полковници). „Погледнете — се обърна към тях Негово Височество — този млад офицер. Той е с по-нисък чин от вас и въпреки това е по-добър военен от всички ви, взети заедно.“ (Това не беше голям комплимент за тях, нали!) След това, обръщайки се към мен, каза: „Не е виновен османският войник, на когото не липсва храброст. Това, че службата не се носи, както подобава, се дължи на тези неграмотни люде.“

По време на разговора ни Михалаки беше превел неправилно някои мои думи. Веднага улових грешката и го прекъснах, като за момент забравих декларацията си, че не знам турски език. Това развесели везира и той се засмя от сърце.

По време на разговора ни му бяха поднесли няколко документа за подпечатване. Както приказвахме, той си подаде средния пръст на един адютант, а последният го натопи в мастило. След това черната течност беше размазана върху държавния печат и везирът, облизвайки хартията, притисна печата върху документа.

Трябва да отбележа, че Негово Височество ни позволи да запалим по една лула — много голяма чест; защото само трима души в империята (мюфтията, кадията и бейлербейт) се ползват от правото да пушат в негово присъствие. Това ограничение се спазва толкова строго, че всеки, който е запалил лула, я скрива веднага щом Негово Височество се появи.

След обяд побратимът ми — майор, момче на около 18 години, ме намери и ми даде устав с турски строеви маневри. Видях, че бяха подбрани най-елементарните от тях, включени в книгата „18 строеви хватки“.

Турците притежават забележителна способност да заучават

бързо всичко, което им се преподава. Младшият майор не само показва, че знае по вода всички строеви маневри от неговата книга, но само след няколко опита напълно схвана маневрите, които аз му бях показал, и веднага разбра с какво новият превъзхожда стария начин на движение от фланговете към центъра.

За да бъде по-ясен, аз начертах скица и написах обяснителни бележки на италиански език, които Михалаки преведе на турски. По-късно разбрах, че в продължение на няколко дни войниците по заповед на везира са правили това упражнение, а той присъствувал лично на занятията.

Турският майор ми каза, че в тяхната армия считат англичаните за добри моряци, но за лоши войници. Беше научил това от своя френски строеви инструктор.

Като разбрах откъде офицерът си е съставил такова мнение [за нашата армия], се отърсих от скрупулите си, че подбивам авторитета на учителя му, като демонстрирам прости строеви хватки.

Впрочем това не ме изненада, тъй като съм срещал малко французи, които да смятат, че победата на Велингтонския дук при Ватерло не е случайна.

По средата на урока ни забиха барабани, от което стана ясно, че войниците се подготвят за строеви занятия. Майорът покани лорд Дънло и мен да го придружим до плаца.

Там заварихме група от шумни дечурлига на възраст от 12 до 20 години. Бяха облечени в нововъведената нескосана униформа — тесни сини мундири и панталони, провиснали до коленете и стегнати в глезените. Облеклото им е възможно най-неподходящо, тъй като турците с техния заседнал живот са изключително кривокраки, нещо, което панталонът подчертава. През лявото рамо на всеки войник беше праметнат по един черен пояс, а друг беше препасан около кръста му. Първият от тях прикрепя паласката с патрони, а във втория е затъкнат щик. Фесовете, нахлупени върху ушите на войниците, са в грозен контраст с хубавите шапки на руските войници. Дрехите им бяха червени, сини или кафяви.

Войниците бяха строени в три редици, след което се престроиха в колони по роты и накрая отново образуваха редици. Струваше ми се, че въобще не познават правилата на престрояването, защото едно подразделение се разтегли на три пъти по-голямо разстояние от необходимото, а войниците от друго подразделение се струпаха върху предната рота. След голяма разправа между войници и офицери строят най-накрая бе оформен.

Последваха хватки с оръжия и упражнения по взводове, изпълнени задоволително въпреки непрекъснатото дърдорене по време на учението. След като заредиха и изпразниха оръжията, войниците се строиха отново в колона и продължиха да маршируват отляво надясно и обратно под такта на музиката.

Не бива да пропускам оркестъра, главно барабанчиците, които са на голяма почит в турската войска. Първият от тях, когато

видях, беше на около 14 години. Беше нагизден с бродирани лампази и не отстъпваше по умение и на най-добрите барабанчици. Момчето така изкусно жонглираше с палките, че сръчността му би направила чест на всеки френски барабанчик-майор.

Цялото представление буквално копираше френския модел, а мелодните бяха главно водевилни песнички. Няма какво да кажа за качеството на изпълнението, защото музиката беше явно съобразена с крехката възраст на войниците — пищенето на малките тромпети и ритъмът на малките барабани създаваше впечатлението, че турците са реквизирали магазин с детски играчки, за да снабдят армията с музикални инструменти.

Разпускането на строя ми заприлича на края на последния училищен час — едва, що бе подадена командата, когато и офицери и войници се разпиляха като пилци, крещейки и пляскайки с ръце. Само след няколко мига те се пръснаха по плаца и се отдадоха на всевъзможни детински игри.

Това, че войниците са направо деца, е политика и необходимост за турското правителство. Собствената им система на тотално унищожение и незачитане на човешкия живот, както и неблагоприятният климат, и мечът на врага са ликвидирали почти изцяло всички хора, годни за военна служба. Малкото останали пълнолетни гледат с лошо око на правителството.

Според турските закони има цветове и кройки на дрехите, които са само и единствено за мюсюлманите. Ето защо старият турчин с великолепните си кашмири, с чалмата, с богато украсената си дреха гледа с пренебрежение на франка, облечен просто и според тях неприлично, и презира раята, чието облекло носи печата на роба. Многото поражения не са могли да ги убедят в превъзходството на франкската дисциплина и на щика над шумното размахване на шашки и ятагани. В новата си нескопосана униформа, с оръжието, с което не знае как да си служи, низамът¹⁹ се срамува от новите си дрехи и скърби за старите. Това негово чувство не може да бъде разсеяно от никакво видимо преимущество. Повечето от турските войници и офицери се чувствуват толкова неудобно в европейските си обувки, след като са свикнали да носят чехли, че почти всички ходят с подпетени обувки. Самият султан и някои кавалерийски офицери се гордеят, изглежда, с европейските си панталони и с обувките тип „херцог Уелингтън“. Останалите обаче ги намират неудобни и абсурдни. Няма съмнение, че всичко това е допринесло за неефективността на турската армия по време на последните военни събития. Руснаците най-вече са забелязали промяната, настъпила в техния отколешен враг.

11 ноември. На сутринта бяхме навестени от Михалаки и от българския митрополит на Шумла, или деспот, както го наричаха — прозвище, очевидно дадено на пастира на раята като оскърбление. Той беше родом от един малък остров на архипелага. Едва-що бе седнал, когато като типичен грък замочна да се оп-

лаква от турското правителство и да обяснява надълго и широко нерадостната съдба на паството си. Каза ни, че е много разочарован от това, че за неговите съграждани не се споменава нито дума в Одринския мирен договор. Надявал се войната да бъде подновена, като това бил единственият начин да се събори турското иго. Заяви, че цялото шуменско население е разорено и крайно недоволено. Във всяка къща били насилствено настанени от 15 до 22-ма войници. Помоли ни да не се отбиваме при него, защото нямало къде да ни настани — почти цялата къща била окупирана от един миралай, висш офицер. Великият везир бил превърнал митрополитската гръцка църква в склад за муниции, въпреки че, както ни каза той, в града имало 24 джамии.

Михалаки се включи в разговора и показа голям интерес към проблемите, свързани с Гърция. С митрополита, изглежда, бяха големи приятели, защото „как би могло да бъде иначе? Ние сме единствените сведущи хора тук.“

Сляпата и глупава омраза на турчина спрямо европейците го бе накарала да смята за позор изучаването на някакъв европейски език. Ето защо при контактите си с чужденци той се нуждае от преводачи, от които изцяло зависи. Кого използва той за тази важна служба? Гърците, които от всички са най-силно заинтересовани да го мамят, което с присъщото си притворство и лукавство правят много майсторски.

Преди споменах за тайния сговор, който смятам, че съществува сред гърците — от всички разновидности. Чудя се само какво ли потисниците, заслепени в невежеството си, са пропуснал за да затвърдят още повече единството на една толкова предприемчива нация. Представете си, че гръцката рая е готова да се вдигне срещу Турция, и можете да оцените ползата за каузата им, произтичаща от отношенията между такъв човек като Михалаки, грък и при това наемник на везира, и митрополита на Шумла. А постът на последния му осигурява мощно и широко влияние върху огромна маса от негови сънародници (I, 284—346).

14 ноември (1829 г.). Сбогувахме се с г-н Хагерман, нашия любезен домакин, като изпитахме голямо облекчение от това, че се възстановява от болестта, и напуснахме Шумла на път за Константинопол.

Възнамерявахме да минем през Ravadi и Aidos по стъпките на руската армия, която беше пресякла Балкана. Шуменският митрополит обаче ни разубеждаваше горещо, като твърдеше, че всяко село по пътя е или изгорено, или изравнено със земята, нещо повече, че в малко обитаемите селища върлува чума. Към тази отчайваща перспектива се прибавяше и мрачното време, твърде нестабилно през последната седмица. На всичко отгоре в нощта преди заминаването валия обилен сняг. Ние обаче се впуснахме напред с непоколебимостта, че нищо не може да ни отклони от предназначения план.

Едва бяхме излезли през градските врати, когато в добавка към снега падна такава гъста мъгла, че на пет ярда пред нас не се виждаше нищо. От обилния снеговалеж пътят към Провадия почти не се различаваше. Като че ли природата бе забулила страната, която искахме да видим. Струваше ни се, че целта е недостижима. Ставаше ясно, че трудно ще следваме пътя и че е малко вероятно да намерим подходящ подслон, а и лорд Дънло беше много зле, измъчван от треска и от студ. Гладната и бялата смърт ни гледаха в лицето. Всичко това надделя над любознателността ни и ние с нежелание се разделихме с плановете да следваме пътя на руската армия. Обърнахме конете към Сагпават, разположен на около 20 мили северозападно от Айтос.

Земята на този край като цяло изглежда много плодородна, но е обрасла с къпини, защото не се обработва. Самата страна е много красива — веригата на Балкана се изправяше пред нас, а от двете ни страни се издигаха шуменските възвишения — стръмни, еднакво високи канари. Отляво се виждаха хълмове, покрити с гъсти гори. В полите на тези възвишения на деня Koulefscheli се е състояло първото сражение между руснаци и турци. В ниската равнина се спуснахме от нещо като плато и прекосихме широката, но плитка река Провадия.

На три часа път от Шумла се намира опустошеното село Dragoi²⁰, паметник на разрухата, сполетяла тази част от Турция преди около 40 години. Това село е било изравнено със земята от Гяур Имам, прославен горски разбойник, за чиито подвизи османлиите говорят и до днес. По пътя си многократно се убеждавахме в способностите му да разрушава.

Изминахме няколко мили в полите на Балкана, след което започнахме изкачването през гора от големи дървета. Няколко изоставени колиби и укрепления в една теснина говореха за опитите на населението да се отбранява. Не твърдя, че пътят ни минаваше през дефиле, по-скоро натрупаните дървета създаваха такова впечатление. Те бяха главното препятствие за всеки агресор. На върха на възвишението беше изкопан окоп, дълбок до гърди, с амбразури за пет оръдия. Такава беше единствената, отбелязана от нас укрепена защита на балканския проход. След плавно спускане достигнахме широка долина, отделяща хълма от друг, малко по-висок.

Утринният сняг се беше превърнал в поледица. Слънцето едва-що изгриваше и не се виждаше жива душа. Всичко около нас беше тихо и запустяло. Напразно се напругахме да видим някое село. В това сурово време не ни очакваше нищо друго освен бивакуване в планината. Накрая стигнахме до село Chalcovatch²¹, за да се разочароваме от пълната му запустеност. От това село, както и от повечето български села, опустошенията на войната бяха прокудили мирните жители, избягали заедно с движимото си имущество. От къщите бяха останали голи скелети. Повечето бяха съборени, а материалът използван за гориво от пътници, минали

преди нас. Свърнахме към една къща в малко по-добро състояние от останалите. Тя обаче беше пълна с туркини от един керван, пресичащ Балкана. Да се подслоним вътре беше много по-лошо, отколкото да студуваме на открито, затова продължихме търсенето на убежище. Най-сетне се спряхме на една колиба, доста порутена, но с врата. Налагаше се малко да се потрудим и това облекчи донякъде нелеката ни съдба — спуснахме се да събираме дърва за огъня и се върнахме, натоварени с колове от плетища, ограждащи съседните колиби. Чувствувахме се твърде уморени, за да потърсим вода, и решихме да стопим сняг за кафето. Той обаче в допълнение на нещастията ни съсипа джезвето. Колибата ни, шест стъпки висока и с площ около 12 квадратни стъпки, беше изградена от дъски, така грубо сковани, че през пролуките прозираше мразовитата луна и заснежените планини и нахлуваше пронизващият вятър. Огнището заемаше една осма от колибата, а през комина ни лъхаше леденото течение, което едновременно измъчваше и сгръвяваше, раздухвайки пламъците с дъха на човека от легендата — и смразяващ, и горещ.

15 ноември. Нямахме топло легло, от което да се измъкнем с усилие, и веднага тръгнахме на зазоряване, като натоварихме и подкарахме измъчените като нас животни.

Долината, в която е разположено Чалковач, е широка две или три мили. Тя е разположена от изток на запад и разделя Балкана на две вериги.

В подножието ѝ срещнахме върволица покрити каруци, които ни съпровождаха през целия ден. Сутринта наброихме поне 5000 коли, във всяка от които имаше по едно семейство. Пътниците бяха жители на Ибраил и околностите му, побягнали пред приближаващата руска армия, които се завръщаха след обявяването на мира. Те бяха достигнали чак до Бабадаг, където бяха срещнали свои сънародници. Повечето от тях имаха типично турски черти, но имаше някои, които не говореха турски и чиито дебели бърни, гърбави носове и малки очи ясно показваха, че принадлежат към онова грозно татарско племе, което населява Крим.

Имаше от какво да се оплакваме през нощта — това беше най-свирепият студ, който помня. Почти всички планински потоци, които пресичахме, бяха така здраво замръзнали, че ледът издържаше конете ни, а на много места по него можеха да минат каруци. Пътят беше много хлъзгав и се налагаше да слезем от конете. По време на слизането на няколко пъти паднахме заедно с конете.

По пътя срещнахме един кехая бей, или заместник управител, на някакъв пашалък. Придружаваше го многобройна и добре въоръжена свита. В края на неговия екипаж се движеше турска позлатена карета с решетъчни прозорци, теглена от 4 коня. В нея се возеше дама, придружавана от черен евнух.

В една малка долина в планината пресякохме Delli Kamchick²².

По това време потокът беше малък, но често през зимата може да се превърне в опасен порой. Мустафа ни каза, че преди време пътувал в свитата на някакъв посланик и един слуга — французин, се удавил.

На северния бряг има две или три селца, които сега бяха пусти. При силно течение местните хора имат обичая да правят салове, които монтират върху платформи с четири много големи колела. Върху тях пренасят багажа на пътниците, а животните плуват.

Половин час след като преминахме Луда Камчия, достигнахме равнина, чието еднообразие се нарушаваше тук-там от хълмове, оформящи южната граница на прохода Провадия.

Така завърши преходът през двата прохода в планинската верига, която турците считат за непреодолима преграда за завоевателите и чиито единствени защитни съоръжения бяха безползните укрепления, които описах. При все това султан Махмуд, чийто военен талант се оценяваше високо от някои хора, седеше на османския престол вече 20 години и бе водил две войни срещу един и същи неприятел, четири пъти достигайки подножието на Балкана. Две от главните артерии на султанските владения минават през проходите Селимно и Провадия, които си остават неукрепени и до днес. Дали Негово Величество смята пътищата, по които всеки ден минават търговски коли, за естествено препятствие срещу чуждия враг? Може би ласкателите му ще отговорят на въпроса.

Има и нещо друго, свързано с военните способности на султана — абсолютното непознаване уязвимостта на планинската верига.

Доколкото знам, много разпространено е мнението, че армията на завоевателя би срещнала големи трудности при преминаването на Балкана, ако естествените му преимущества бъдат съответно засилени. Аз изложих своите аргументи, без да подценявам общото мнение. Ако те са убедили и читателя, той вече си е съставил твърде лошо мнение за военния талант на султана и не би признал големите заслуги, които руснаците си приписват за това, че са прекосили Балкана. Човек по-скоро би се учудил защо не са завършили започнатото през войните от 1809—1811 и 1828 г.

Най-важните въпроси от военна гледна точка са състоянието на пътищата и проходимостта им за артилерията и обозите. Впечатленията ми от прохода Селимно важат с пълна сила и за прохода Провадия. Релефът е много подходящ за строеж на пътища, като горите са единственото препятствие за настъпващия враг. Що се отнася до проходимостта на пътищата изобщо, то бързината, с която се движеха петте хиляди турски и татарски коли, показваше колко елементарно, дори и през този сезон, е било руското постижение, възхвалявано така гръмко.

Друга важна особеност на балканските проходи е и лекотата, с която може да се поддържа връзка между тях, тъй като страната е прорязана от пътища във всички посоки. Преимуществата за

настъпващата армия са очевидни. Възможни са разнообразни атаки, отвличане на вниманието и отслабване на съпротивата на защитниците, принудени да бъдат нащрек на няколко фронта едновременно.

Що се отнася до другите препятствия — тесни дефилета или стръмни склонове, ако направя сравнение с пътуването ми в Индия през 1824 г., трябва да кажа, че ми се налагаше да преодолявам далеч по-големи препятствия. Тогава тръгнах от планината Хамерин — граница на Багдадския пашалък, и достигнах до Баку на Каспийско море, като почти не минаваше ден, в който да не се сблъскам с много по-големи трудности. Подобни ми са впечатленията и от Мала Азия, които описвам по-нататък.

Доколкото знам, останалите балкански проходи не се различават от тези, през които минах.

Най-високият и най-труден проход е този по пътя от Одрин за Русе през Гърново. Той е известен като Шипченски проход. Генерал Валентини възнамеряваше да настани по този път един руски корпус, докато основната армия настъпва към Шумла. Единствената пречка в случая са стръмните склонове. Тя обаче е лесно преодолима, защото почти няма отсечка от пътя, по която да не могат да минат обозите, теглени от волове и добитък, който лесно може да бъде набавен в тези страни.

Дефилето на Айтос, завладяно от руснаците през последната кампания, е най-укрепеният от всички проходи. Това твърди Мустафа, който е добър наблюдател и е прекосявал Балкана многократно.

След като прекосихме Балкана, стигнахме до село Dobral²³, някога станция за пощенски коне. Първото нещо, което привлече жадните ни погледи, бяха къщи, останали без покриви. Тревогата ни от тази негостоприемна гледка бе разсеяна от димящ комин, приветствуван от нас като щастлива поличба на опустялото селище — първото, което виждахме, след като напуснахме Шумла.

Снощните премеждия и пътуването в утринния мраз през Балкана така бяха изострили апетита ни, че се нахвърлихме върху яйцата, пържени с лук, и върху киселото вино, което ни поднесоха. С такава треска утолявахме глада си, че въобще не погледнахме красивите обитателки на къщата.

Селяните се оплакваха не от руските грабежи, а от безчинствата на турците.

Пътят от Добрал до Карнобат минава през плодородна, но слабо обработена равнина. Изключение правят лозята, които като правило покриват южните планински склонове.

През равнината минава път от север на запад, който води до Казан. Виждат се и няколко села.

Последните шест мили от пътя преди Карнобат минават през суха низина, богато обрасла с растителност и напоявана от малка рекачка, която тече през нея. На изток равнината граничи с хоризонта, а на запад се вижда морето, отдалечено на около 9 ми-

ли. На юг се издигат хълмове, върху които се виждат минаретата на Карнобат.

Непосредствено под Карнобат имаше няколко временно [построени] колиби, в които се бяха настанили казаци.

На влизане в града видяхме многобройни трупове на замръзнали кучета — свидетелство за свирепия пощен студ. Оцелелите им събратя, разположени върху купчините тор около града, бяха твърде премръзнали, за да предупредят с лая си, че приближават непознати хора.

Градът бе зает от голяма казашка част. Един човек ни заведе при коменданта. Заварихме го в двора на къщата си да дава нареждания на тълпа от българи, които според руския обичай стояха гологлави пред по-старшия началник. Подстриганите им глави не бяха подходящи за тази любезност в мразовитата вечер, макар московските им братя да са свикнали с това, като на студа противопоставят сплъстените си от мръсотия перчеми.

Комендантът беше или извънредно груб и глупав, или беше пиян. Изглежда, че и трите неща бяха събрани на едно място, тъй като той половин час въртя руските ни паспорти в ръцете си, и то с такъв празен поглед, че би ни бил забавен, ако не треперехме от студ в очакване на мъдрите му разпоредения. Напомняше ми Листън в ролята на Ван Бет, когато се опитва да прочете донесенията му. И той като него смяташе, че „това би озадачило и магьосник“. Не беше ясно колко време щяхме да зъзнем, ако не се бе появил точно навреме един офицер поляк, с когото се бяхме запознали в Одрин. Той веднага прикрепил към нас един казак със задачата да ни намери квартира, като спести на коменданта и на нас един твърде неприятен разговор.

Удобствата са относително нещо — влажният под на стаята изглеждаше като рай в сравнение с последния ни мизерен подслон.

Карнобат наброява около 600 къщи, където преди войната са живеели 4000 жители, половината турци, половината българи; Мохамеданите се бяха изселили, а магазините им бяха заети от руснаци — лавкаджии и цивилни, придружаващи войската. Гладът ни принуди с лорд Дънло да влезем в един магазин, където хапнахме няколко мухлясали сухара и заплатихме за тях със злато. Ресто, разбира се, не получихме, като ни казаха, че това била цената, макар със златните монети да можехме да купим целия магазин. Безполезно беше да спорим, а и не ни беше удобно да се оплачем на полския си покровител, затова с досада преглътнахме и яда, и сухарите. Приятелят ми имаше право да негодува, но аз, след като бях пропътувал цяла Русия, трябваше да знам доколко може да се разчита на руската честност.

16 ноември. Дългият път и несигурността на нощуването, които ни чакаха, ни караха да тръгнем рано сутринта, но комендантът не ни върна паспортите въпреки многобройните настоявания. Забавянето ме нервира и аз облякох униформата си и влязох при

него, разблъсквайки група приятели българи, които чакаха да бъдат приети. Възприемайки маниерите на коменданта, аз седнах, без да бъда поканен, и остро настоях да ни върне паспортите. Спитът ме беше научил, че единствено безцеремонността има успех при такива хора. Излязох прав и не след дълго отново бяхме на седлата.

По пътя се зарадвахме на един овнешки бут, предвидливо купен от Мустафа — наистина голям късмет, защото иначе митарствата ни щяха да бъдат от скръбни по-скръбни.

Възвишенията около Карнобат са голи и варовикови.

След като минаретата на града се скриха от нашия поглед зад стръмните склонове на хълмовете, изчезна всякаква следа от живот. След два часа и половина стигнахме до село Beglerbanee²⁴. Къщите бяха без покрив, никакъв дим не излизаше през комините, нямаше и следа от хора. Продължихме, като по пътя ни се редуваха хълмове, тук-там се виждаха лозя и ниви, но по-голямата част представляваше гора от ниски дъбове. След три часа и половина пристигнахме в Beg Mahale²⁵, село с около 200 къщи и с добре обработени ниви. След още един час — през българското село Джумали, а след това Granalli²⁶. На картата нямаше нито едно от селата, защото Мустафа с присъщия си инат се беше отклонил от главния път, убеден, че минаваме напъйко.

Привечер съвсем случайно се натъкнахме на малкия град Карабунар, където решихме да пренощуваме. Бяхме преминали през тучни пасища, гористи хълмове и влажни долини.

Карабунар е разположен в долина, напоявана от река Granack²⁷. Смятам, че пасищата са се сторили подходящи на граф Дибич за изхранване на голяма част от конете. В града бяха разположени няколко тежки оръдия, както и корпус от казаци и други кавалеристи — на брой около 4000 души.

Тази военна сила бе за нас лошо предзнаменование. Обзети от мрачни настроения, се лутахме два часа след мръкване с надежда да се подслоним някъде. Освен че самите ние бяхме изтощени, и нещастните животни не можеха да ни носят дълго, без да бъдат нахранени. Ст неверниците, които ни заобикаляха, не очаквахме помощ. Добрият късмет, който не ни беше изневерил напълно, ни отведе до една къща. В жилището се намери място и за нас, и за обитателите му — едно българско семейство, благодарение на обещанието за богато възнаграждение. Дадоха ни и малко овес за конете, който обаче, както се уверихме сутринта, те не бяха докоснали.

В полунощ бяхме стреснати от тропане по вратата. Отворихме и видяхме пред портата един изпостелял руски войник, който умираше от глад и просеше парче хляб. Мустафа отрязва голямо парче, но преди да му го даде, го накара да благослови мохамеданите и техния пророк — церемония, която гладният войник извърши с ревност и тържественост, прекръствайки се.

17 ноември. Сутринта времето се промени, предвещавайки

сняг, който скоро след като заваля, се обърна в пороеен дъжд. Чакаха ни 16 мили от Карабунар до Kibillerah, като пътят минаваше през гористи хълмове. След гората се спуснахме по един хълм и влязохме в село Fakih, някогашна пощенска станция, където след руското настъпление не бе останала здрава къща. Спряхме в една българска къща, за да закусим. Привлече ни красивата стопанка с черти на Мария Магдалена. Страхувам се обаче, че най-много ни впечатли прекрасната закуска, която ни направила чест на всеки майстор готвач. Тя се състоеше от яхния с пикантни подправки, пържени яйца, сирене и вино.

Щеше да е чудесно, ако домакинята беше толкова добра, колкото хубава. Няма да бъде справедливо, ако не кажа, че користолюбието ѝ разваляше впечатлението, породено от красотата ѝ.

От Факия до Кибилера вървахме през влажна, гориста и плодородна земя, загрозявана от многобройните трупове на коне, волове и камили, или случайни гробове, пръснати от двете страни на пътя.

От тръгването ни дъждът валеше непрекъснато и в Кибилера бяхме мокри до кости. Голямото село преливаше от руска войска. Къщите бяха натъпкани с войници. С мъка се настанихме в един хамбар, изграден от греди и покрив със сено. Не смеехме да запалим огън, защото имаше много дървени стърготини. Вечеряхме с малко говеждо (последното месо за няколко дни подред) и парче черен хляб.

Приехме за съквартиранти през нощта двама български селяни. Те идваха от Родосто с мехове с ракия, която възнамерявали да продадат, но страхът им от руснаците ги беше накарал да се върнат обратно.

Страхувахме се да запалим огън и с мокрите дрехи се хвърлихме върху талаша. До сутринта спяхме непробудно въпреки опитите на руснаците да ни изхвърлят навън.

18 ноември. Сутринта открихме, че липсва една лула и част от конска амуниция. Евтино се бяхме отървали, след като си дадохме сметка, къде бяхме отседнали.

Станахме без никаква надежда да се подслоним някъде на свечеряване, а и времето не разсейваше мрачното ни настроение. Това бе един от най-лошите ноемврийски дни — влажна мъгла, която, след като се вдигна отчасти, съвсем не ни отърва от неприятното общество на руснаците. Многобройни коли, натоварени с амуниции и теглени от волове, биволи или коне, придружаваха войската. Животните си пробиваха път през дълбока кал, шибани от руските кочияши.

Добитъкът бе изпостелял от глад — резултат от тактиката на граф Дибич да изтощава пасищата на страната, докато руските складове в Бургас преливаха от фураж. Всичко това се правеше срещу опитите на шкодренския паша да осуети изтеглянето на руснаците.

От руснаците научихме, че ги следват много техни сънарод-

ници. Първата част от пътя ни минаваше през каменната долина, легло на планински поток. Прекосихме го няколко пъти.

Около нас се простираше широка равнина, заобиколена от хълмове, покрита с гъсти гори. Виждаха се многобройни села, а земята бе много добре обработена, което често се срещаше в тази провинция.

След два часа изнурително яздене стигнахме до едно българско село, където ни приеха нелюбезно и закусихме мизерно.

Мустафа се отби в една къща, за да купи овес за конете, но бе спрял от казак офицер. Втурнах се в галоп, за да го спася. Еполетите ми накараха казака да омекне и да се отнесе към нас с по-голямо уважение.

След закуската продължихме напред. Дъждът се изливаше на пристъпи — порой след порой. Шибащата буря ни измокри до кости. Моят кон и едно от товарните животни бяха останали без подкови и куцаха сърцераздирателно. Накрая като връх на нашите нещастия Мустафа ни вкара в лабиринт от хълмове, където след дълго лутане се озовахме там, откъдето бяхме тръгнали. Опитността му на водач ни беше подвеждала неведнъж и можеше да ни струва нощуване на открито, ако за щастие не бяхме срещнали група турци, които караха пред себе си няколко глави добитък. Разбрахме, че са жители на някакво село около Kirk Ecclesia, напуснали го под натиска на руснаците. Сега се връщаха обратно, научили, че завоевателите се изтеглят. Бяха избрали този лъкатушещ път, за да избягнат мародерствата на казаците, които задигнали добитъка на местните жители.

След многобройни лъкатушения достигнахме полите на възвишение, наподобяващо конус, увенчано от изключително живописните развалини на древна крепост. Встрани от хълма е разположено красивото гръцко село, наречено Eski Пуло²⁸, или античният Пилос. Казаха ни, че крепостта е построена по време на управлението на един от ранните византийски императори. Възнамерявахме да пренощуваме в селото, но появата на банда казаци ни разколеба.

След един час път от Ески Пилос, пресичайки каменната местност, спряхме в село Petra²⁹, наречено така заради изобилието от скали около него. По пътя задминахме един български селянин, който се прибираще у дома с добитъка си. Научихме, че руснаците го наели да превозва тяхно снаряжение, а те самите се отправили към Балкана, където възнамерявали да зимуват. Човекът си беше пийнал и, развеселен, ме питаше кога цар Константин, имайки предвид руския император, ще поеме управлението над новите си владения.

Настанихме се за през нощта в една къща и спяхме, както обикновено, на гола земя. Вечерята ни се състоеше от мазен пиллаф от ориз и чаша студена вода.

19 ноември. Ден на светкавици, гръмотевици и дъжд — буря, която продължи дълго. Никога в многобройните страни, които

съм посещавал, не съм виждал такова време. Ямурлуците ни, които обикновено се противопоставяха успешно на атаките на времето, бяха на път да се предадат. Раменете ни боляха от тежестта на просмуканите с вода дрехи, което ни тормозеше допълнително.

Недалеч от Петра срещнахме група казаци, подкарали пред себе си волове и коне. От селяните, които срещнахме по-късно, научихме, че казаците са задигнали добитъка им.

След три часа приближихме Къркклисе, разположен на около миля вдясно от нас. Зелените руски каруци, пълни с боеприпаси, които забелязахме в околността на града, ни накараха да се откажем от ношуването в това населено място.

Цялата земя наоколо бе напоена с вода, а пътищата бяха невъобразимо кални. С голямо усилие тикахме напред куцащите и изнурени животни.

Ако бяхме тръгнали по пътя, минаващ през Къркклисе, щяхме да се движим в правилна посока, но инатът на Мустафа ни изведе на грешен път, по който достигнахме след известно време до село *Tekeh Assulbegli*³⁰, където имаше турски манастир. Думата теке означава място за отдих, но, уви, за нас не се оказа такова, защото обикаляхме от къща на къща и навсякъде отказваха да ни приемат. Възнейки, възседнахме конете си след напразни молби за подслон. Турците мълчаливо пушеха лулите си, а на настояванията ни отговаряха с типичната си апатия и с мълчание.

На около час път се намира изцяло разрушеното и необитаемо село *Lehfejee*³¹. Дълго търсехме къде да се подслоним, докато намерихме порутена и празна колиба с огнище, но без прозорци. Все пак успяхме да привлечем един българин за помощник, но едва бяхме запалили огъня, когато в колибата нахлу казак с намерение да ношува при нас. Това беше напълно изключено — дори да оставим настрана непоносимата смрад, която се носеше от него, колибата бе толкова тясна, че друг човек нямаше къде да легне. Затова решително се отказахме от неговата компания, а той изчезна и след малко се завърна със свои събрата, които заплашваха, че ще ни изхвърлят навън. Представител на шайката, който твърдеше, че е старши, измъкна наполовина pistolетите от колана си и след като ги напъха обратно, щракна заканително спусъка. Следващата му стъпка беше да повтори тези недвусмислени хватки със сабята си. За нещастие или може би за щастие pistolетите ни бяха прибрани в торбите, защото иначе можеше да се пролее кръв. Друго не ни оставаше, освен да запазим спокойствие пред заплахите на негодника. Докато казакът събираше останалите, бях облякъл униформата си и посочих еполетите, заканително произнасяйки няколко пъти думата „майор“. Това, както и руският ми паспорт, направи по-голямо впечатление, отколкото биха направили евентуалните ни протести. За казаците е нещо нормално да ограбят или да убият пътника, но насилие над офи-

щер е вече престъпление, което те, с военните привички, не биха посмели да извършат. Разговорът завърши с полугрубото, полупочтителното ръмжене на главатаря, който изчезна, последван от своите събратя. Така ни бяха спестени едни твърде неприятни преживявания.

Единодушно сметнахме, че искат да ни ограбят и може би да ни убият и да заличат следите си. Но дори само да ни бяха изгонили от колибата, от това нямаше да ни стане по-леко, защото щяхме да тропаме от врата на врата, мокри до кости и подложени на ужасните капризи на времето. Жестокият нощен мраз след дъждовния ден ни бе унесъл в сън, от който няма събуждане.

Вечерята — ориз, задушен с мас, поливахме с напитка от твърде съмнително естество — печална диета за хора, изтощени, но в добро здраве.

Митарствата през деня не ни позволяваха да се оплакваме от храната и след като простряхме дрехите да съхнат, се опитахме да заспим. Към полунощ ни събуди свирепо блъскане по вратата. От страх, че вратата няма да издържи, грабнах сабята и скочих, за да посрещна неканения гост. Опрях сабята в гърдите му, но той и без това не беше очарован от дупката ни, за да се опита да си пробие път, и разумно предпочете да се оттегли (II, 1—37).

¹ Акбунар — дн. с. Инзово, Ямболски окръг.

² Йенидже Къзълагач — дн. гр. Елхово.

³ Бююк Дербенд — дн. с. Голям Дервент, Ямболски окръг.

⁴ Кючюк Дербенд — дн. с. Лалково, Ямболски окръг.

⁵ Папазли — дн. с. Попово, Ямболски окръг.

⁶ Фундукли — дн. Тенево, Ямболски окръг.

⁷ Йени къой — дн. с. Люлин, Ямболски окръг.

⁸ Изоп. от Жеравна.

⁹ Гр. Котел.

¹⁰ Неуточнено.

¹¹ Изоп. от Читак — дн. с. Тича.

^{11a} Така е в текста.

¹² Дн. гр. Омуртаг.

¹³ Вер. дн. с. Пролаз, Търговишки окръг.

¹⁴ Карабунар — дн. гр. Грудово.

¹⁵ Вер. изоп. от Узунджово.

¹⁶ Неуточнено.

¹⁷ Ески Джумая — дн. гр. Търговище.

¹⁸ Това е консултът на Великобритания в Одрин.

¹⁹ Низам-и джедид — новата редовна армия, организирана по европейски образец.

²⁰ С. Драгоево, Шуменски окръг.

²¹ Вер. с. Чалъкавак — сег. с. Риш, Шуменски окръг.

²² Р. Луда Камчия.

²³ Дн. с. Прилеп, Бургаски окръг.

²⁴ Неуточнено.

²⁵ Бег махале, Бенли — дн. с. Светлина, Бургаски окръг.

²⁶ Неуточнено.

²⁷ Р. Средецка.

²⁸ Дн. с. Ескипилос, Турция.

²⁹ С. Петра, Лозенградско, Турция.

³⁰ Неуточнено.

³¹ Неуточнено.

Превод и бележки: Наталия Живкова